

Стереотипні уявлення та ментальність як чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни

У статті розглядаються психологічні та ментальні чинники ескалації українсько-польського конфлікту на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни. Вказано на важливість врахування людської (гуманістичної) складової при розгляді протистояння на західних землях України.

Ключові слова: українсько-польське протистояння, Друга світова війна, історіографія, стереотипи, «образ ворога», національна мобілізація.

Польсько-українські взаємини мають важливе, якщо не визначальне місце для історії Центрально-Східної Європи. Незважаючи на моменти співпраці, на численні взаємозбагачення, українці та поляки не зуміли так побудувати відносини, щоб уникнути конфліктів з катастрофічними наслідками. Ця проблема як для нашої, так і польської історії була завжди істотною, особливо у ХХ ст.

Одним із маловивчених донині чинників загострення етнічного протистояння на українсько-польському порубіжжі у роки Другої світової війни є його психо-ментальні складові. І це попри те, що причиною вражаючої стійкості етнічних конфліктів вчені вважають саме ту обставину, що джерела їх напруги, як правило, лежать у важкозмінюваній емоційно-чуттєвій сфері [16, с. 180].

Особливу увагу вчені звертають на національні стереотипи. При цьому автори наголошують на обтяженості стереотипізованими образами як українського, так і польського суспільства. Якщо брати поляків, то давні стереотипи щодо українців як меншевартісної нації, ніж поляки для ходу історії, «українця-різуна» ще більше зміцніли після знищення 1939 р. польської державності, коли винуватцями цієї національної трагедії часто густо називали українців [24, с. 320].

Згадаємо лише побіжно, з огляду на її очевидну абсурдність та безпідставність, позицію деяких польських авторів щодо майже патологічної ненависті українців до поляків і у цьому контексті звинувачення на адресу Великого Кобзаря. У передмові до відомої книжки В. і Є. Семашків «Геноцид польського населення Волині від рук українських націоналістів у 1939-1945 рр.» Ришард Шавловський стверджує, що ворожість «до всього, що польське» була в українців ата-

вістичною, успадкованою з часів Хмельниччини і Гайдамаччини [23]. Сама ж співавторка цієї книги Єва Семашко вважає, що утвердженню злої традиції в Україні відіграла велику роль творчість «визнаного там за пророка» Тараса Шевченка [22, с. 880].

Демонізація стереотипу «українця-різуна» та «українця-зрадника» виявилася характеристичною рисою польської національної свідомості у час наростання конфлікту. Прикладом тут може слугувати добре відома в історіографії [6, с. 459; 4, с. 67; 7, с. 206] листівка «За Збруч», яку, найімовірніше, слід датувати липнем 1944 р. З огляду на показовий та симптоматичний зміст цього документу наведемо ширшу цитату:

«Страшне літо 1943 року, що його пережило польське населення на Волині, дотепер викликає страх і в народній традиції цих країв проживе довше, ніж пам'ять про бунт Шелі у 1846 році. Вже сьогодні, майже через рік, ми стали свідками нових злочинів. Українське населення, сп'яніле від крові, продовжує вбивати польське населення заради самої насолоди вбивання. Горять села і містечка, перетворюються на руїни костели, школи, двори і хати, гинуть усі сліди культури і цивілізації, мордують чоловіків, жінок і дітей. Якийсь страшний, спотворений шал охопив це озвіріле українське суспільство, яке пише свою історію кров'ю і вогнем, єдиною амбіцією якої є прославитись у світі як суспільство катів і злочинців. Ми, польський народ, єдиний пан і господар цієї землі, мусимо зробити з цих фактів усі можливі висновки. Українське населення за його вчинками [слід] визнати суспільством катів та злочинців і, як таких, найсуворіше покарати.

Цього вимагає справедливість.

Це наш обов'язок!

Злочинне українське суспільство, як непримирного ворога польського народу і польської держави, будемо змушені позбавити всіх політичних прав.

Польський солдате на кресовому фронті Речі Посполитої, до Тебе звернені очі всього Народу! Тільки від Твоєї мужності і від Твоєї ініціативи залежить, чи звільниться Червенська Земля від кривавого жаху гайдамацької різанини.

Війну проголошено! Вирушаємо в бій під гаслом: Українці, за Збруч!» [17, с. 83; 24, с. 83; 15, с. 74-75; 3, с. 301-302; 13, с. 386].

При цьому в історіографії наголошують, що значний «внесок» в утвердження у масовій свідомості негативного стереотипу українця робила більшість польської преси. Як ілюстрацію дослідники наводять зокрема уривок зі статті, вміщеної на шпальтах газети «Велика Польща» від 19 червня 1943 р. у якій стверджувалося, поміж іншого, що український народ вигадали для своїх потреб німці та кілька десятків українських активістів [12, с. 98-99; 8, с. 162]. У часописі «Плацдарм» за січень 1943 р. у статті «Українці» знову подибуємо твердження, що Україна – то вигадка німців, а Львів є одвічно польським містом [14, с. 45].

За повідомленням друкованого органу політичного представництва польського емігрантського уряду «Наші східні землі», поляки вбачали у прагненні місцевих українських селян скористатися з ситуації і відібрати у своїх польських сусідів разом з їхнім життям майно та землю.

Як наголошують сучасні історики, поширення таких інсинуацій мало на меті міцно пов'язати українців з нацистськими загарбниками як головними винуватцями Другої Речі-посполитої та скерувати на них усю ненависть [5, с. 56].

На західноукраїнських теренах у роки Другої світової війни спрацьовувала теоретична теза про те, що за допомогою ідеологічного навіювання формується самосвідомість яка сприймає соціально-історичну дійсність у чорно-білому зображенні: своє – квінтесенція добра, чуже – концентрація зла [1, с. 167].

Що стосується українців, то як стверджують дослідники, антипольська акція на Волині, потрапила на «сприятливий» ґрунт загальної ненависті до поляків з боку українського населення, в очах якого поляки виступали гнобителями,

окупантами, колонізаторами, та ще й колаборантами [9, с. 490]. У масовій свідомості більшості українців, а частково також і євреїв, перш за все польська офіційна політика та практичні дії польських політичних партій з-під прапора націонал-демократів витворили категорично негативне ставлення до Польської держави [7, с. 206]. Як стверджують дослідники, їх досвід був досвідом ущемлення прав, дрібних ситуацій, у яких підкреслювалося, часто навмисне грубо і брутально, що вони були громадянами «другої категорії», їх досвід був досвідом «м'якого насильства» держави над індивідуюмом. І власне воно, окрім іншого, викликало потенційне контрнасильство, але вже не проти абстрактного державного механізму, а проти тих з ким він асоціювався на місцевому рівні, правда з певною затримкою у часі – як це мало місце у 1943 р. [10, с. 281].

При цьому, як стверджує політолог Кость Бондаренко, терор розвивався стихійно і масово як реакція на двадцятиліття польського режиму на Волині, як наслідок перебування в умовах постійної напруги й страху перед репресіями режимів, що проходили і відходили, як стихійна та підсвідома спроба одним ударом розв'язати гордіїв вузол протиріч [2, с. 108-109].

Згадані позиції тісно пов'язані з проблемою іншування. Як вважають вчені, у випадку селянського суспільства, яке страждало від контакту з «ширшим світом» і від переходу від аграрного до індустріального суспільства, неприйняття «інших», етноцентризм, обмежений до зрозумілого на усіх рівнях поділу на своїх чужих, мало б бути досить сильним. Цікавим видається зауваження, що такий етноцентризм у регіоні у жодному випадку не вкладався в усталені «класові схеми», оскільки ті, проти кого він був спрямований, не були поміщиками, просто «іншими», які прийшли разом з державними структурами, панамі і податками [10, с. 280].

У контексті розгляду соціально-психологічних чинників «волинських подій» окреме місце в історіографії зайняло питання ролі у ескаляції конфлікту переходу української поліції до лав Української Повстанської Армії, у ліс.

На ролі української поліції наголошує найбільш знайий дослідник проблеми поза тере-нами України та Польщі – Тімоті Снайдер. Західний вчений вказує, що етнічні чистки по-

ляків, на його думку, доконали молоді люди, які впродовж 1942 р. були задіяні у винищенні єврейського населення і під час якого вони наче переконалися у можливості фізично «розв'язати» національне питання. Саме вони були людьми, які через участь у винищенні євреїв вивчили певні методи ефективної ізоляції жертв, прочісування населених пунктів, техніку оточення і вбивств [26].

Варто зауважити, що ця ідея не є новою в історіографії. Подібні інтерпретації ще у 1990-х були висловлені Адамом Перетятковичем, який наголошував, що беручи активну участь у ліквідації євреїв українські поліціянти переконалися як можна, практично безкарно знищувати людей (як окремих осіб, так і цілі групи) [21, с. 16]. Ба більше – на думку автора – вишколені у мордуванні євреїв українські поліцаї, коли у середині 1942 р. акція була завершена, почали шукати нових жертв для розбуджених інстинктів і ними природно стали поляки [21, с. 42]. Напрямку пов'язує ліквідацію на Волині гетто у 1942 р. за участі української поліції та початок терору проти поляків інший польський дослідник, колишній вояк АК – Владислав Філяр [20, с. 35].

Зрештою заради справедливості треба ствердити, що чи не вперше подібну ідею ми зустрічаємо ще у одному з рапортів польського підпілля, датованому 27 липня 1943 року, де стверджується, що вимордування євреїв і грабунок їх майна став причиною того, що за погром поляків говорило «існування вільних і привчених до тієї роботи рук, які не хотіли бути бездіяльними, а домагалися подальшої роботи, особливо вроджена в українців жага грабунку [18, с. 217-218].

Тімоті Снайдер вказує на ще один момент, який часто залишають поза увагою українські та польські вчені – роль сталінського і гітлерівського режимів. На відміну від представників національних, української та польської історіографій, він наголошує на принципах і практиках класифікації населення, які були спільними для обох тоталітарних режимів. Адже і радянська, і нацистська влада населення класифікувала за національною ознакою, репресії та привілеї мали чітко виражене національне забарвлення (попри певну змінність цього чинника особливо за радянської окупації) [25, с. 179].

Розвиваючи цю тезу Андрій Заярнюк стверджує, що ця класифікація прив'язала індивідуальні долі до долі нації більше, ніж будь-яке інше культуртрегерство чи національно-просвітницька діяльність. Це утвердило в суспільстві принцип пояснення тих чи інших подій через поведінку тої чи іншої національної спільноти та її характеристик. У обох випадках, на думку дослідника, використовувалося поєднання національних образів з класовими, соціальними (чи асоціальними): пани – поляки, партійці – євреї, селяни – українці, які виводили соціальну ідентифікацію виключно в сферу репрезентацій, поза межі реального щоденного досвіду й співставлення з реаліями виробництва, забезпечуючи легке і доступне пояснення власного ущемленого становища [10, с. 278].

Розглядаючи події на Волині Андрій Заярнюк зауважує, що власне загальна культура жорстокості може пояснити, чому винищення польського населення почалося не в Галичині, де позиції українських націоналістів були значно сильнішими, а на Волині (у Райхскомісаріаті Україна), де становище українців було найбільш несприятливим. Через присутність партизанських загонів Волинь була тереном Східного фронту, навіть коли той формально не проходив через волинські терени, де попередня політика нацистських переслідувань і погромів перетворилася у кампанію прямої екстермінації [10, с. 281-282].

Відомий дослідник теми Ігор Ільюшин висловив тезу, що загострення міжнаціонального протистояння давало вихід найгіршим людським інстинктам, коли мордування людей відбувалося у найжахливіший спосіб з використанням сокир, кіс і тому подібного, а поруч з чоловіками гинули жінки та діти [11, с. 184]. При цьому кривава лють, вивільнена значною мірою воєнною деморалізацією, стосувалася обох сторін конфлікту. Як відзначає Анджей Хойновський це особливо стосується поляків, коли боротьба перенеслася у Східну Галичину, де польська військова конспірація мала підтримку добре зорганізованої польської людності [19, с. 163-164].

Намагаючись вийти за межі національного дискурсу, деякі дослідники зачіпають низку проблем, що вписують українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у загальноєвропейський контекст.

Варто напевне почати з тези до певної міри не оригінальної, але важливої для розуміння того що відбулося як явища – насилля як таке і етнічні чистки зокрема не були чимось особливим у європейській історії 20 ст. Можна дискутувати наскільки справедливим є прирівнювання польськими авторами подій на Волині та Галичині зі знищенням вірмен турками 1915 р. чи практиками «остаточного вирішення» єврейського питання у гітлерівській Німеччині [27, с.72], однак сама наявність таких практик у досвіді європейців не може ігноруватися. Досить часто в історіографії проводять аналогії «волинських подій» з конфліктом між хорва-

тами (усташі Анте Павеліча / Ante Pavelicia) та сербами часів Другої світової війни (від весни 1941 р.).

Аналізуючи протистояння на українсько-польському порубіжжі у роки Другої світової війни, можна прийти до висновку, що свого апогею воно досягло за умов інтенсифікації таких деструктивних механізмів ескалації етнополітичних конфліктів як милітаризація способу життя, зростання внутрішньо групової, згуртованості, етноцентризму, психологічне дистанціювання, дегуманізація, формування «образу ворога», сатисфакція та демонізація, формування атмосфери фаталізму та відчуження.

Джерела та література

1. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С.161-168.
2. Бондаренко К. Погляд через десятиліття // Волинь моя. Журнал Міжнародного об'єднання „Волинське братство”. Вип. 4. – К.: ВАН „Видавництво „Київська правда”, 2004. – С. 107-112.
3. Верига В. Дорогами Другої світової війни: Легенди про участь українців у здушуванні варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію «Галичина» / Василь Верига. – вид.3-е, доп. – Торонто: накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1998. – 346 с.
4. Гулай В. Деструктивні механізми ескалації українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / Гулай В. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. Вип.18. / Відп. за вип. В.І.Фенич. – Ужгород: Говерла, 2007. – С.65-70.
5. Гулай В. Екстремізація масової політичної свідомості польського населення Волині в часи конфлікту 1943 – 1944 рр. / Гулай В.В. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т.44. Вип. 31. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – С.54-57.
6. Гулай В. Європейський вибір України й Польщі та історична спадщина Волинського конфлікту 1943-1944 рр. / Василь Гулай // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. IV. – Чернівці: Прут, 2006. – С.456-464.
7. Гулай В. Насилля як самокерований механізм українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / В.Гулай // Сучасна україн-
- ська політика: політики і політологи про неї. — К.; Миколаїв, 2008. — Вип. 14. — С.202-208.
8. Гулай В. Особливості функціонування негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків на Волині в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Буковинський журнал. — 2005. — №4. — С.160–165.
9. Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939-1944 роках / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; голова ред. колегії Ярослав Ісаєвич, відп. ред. Олена Аркуша. – Львів, 2008. – С.486-491.
10. Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / Андрій Заярнюк // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 261–286.
11. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – К.: Ін-т історії України; Київський славістичний університет, 2003. – 313 с.
12. Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942-1944) / Володимир Косик // Український визвольний рух. Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни: Наук. збірник. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2003. – С.94–107.

13. Літопис Української Повстанської Армії. Т.26: Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Кн.4. Документи і спогади / зібрав Євген Штендера; ред. Петро Й.Потічний. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2001. – 656 с.
14. Русначенко А. Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940-1980 років. – К.: Видавничий дім „КМ Academia”, 1999. – 519 с.
15. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. – Т.3. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 432 с.
16. Соловьев А.И. Политология: политическая теория, политические технологии: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559 с.
17. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Tom 2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – Londyn, 1973. – 554 p.
18. Bonusiak W. Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1990. – 263, [1] s., [8] k. tabl.: faks., mapy, rys.
19. Chojnowski A. Ukraina / Andrzej Chojnowski, Jan Jacek Bruski; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. - Wyd. 2 uzup. - Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2006. – 409, [2] s.: il.
20. Filar W. Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu / Władysław Filar. – Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – 132 s., [32] s. tabl., [2] k. tabl. złoż.: il. (w tym kolor.)
21. Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Łucka / Adam Peretiatkowicz. – Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – 252 s.: mapy
22. Siemaszko E. Wspólne genocydalne losy Polaków i Żydów / Ewa Siemaszko // Świat niepożegnany: Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII – XX wieku = A word we bade no farewell: Jews in the eastern territories of the Polish Republic from 18th to 20th century / praca zbiorowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza RYTM; Londyn: Polonia Aid Foundation Trust, 2004. – S.877-880.
23. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945 / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – T. 1-2. – Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – 1433, [7], [26] s. tabl.: il., mapy.
24. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa: Tyrsa, 1992-1994. – T.3. – 440 s.: faks., mapy.
25. Snyder Timothy. Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569-1999 / Timothy Snyder; przeł. Magda Pietrzak-Merta. – Sejny: „Pogranicze”, 2006. – 350 s. – (Ornamenty Historii).
26. Snyder Timothy. The Reconstruction of Nation: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999. – New Haven; London, Yale University Press, 2003. – 367 p.
27. Wiczorkiewicz P. Masakra wołyńska / Paweł Wiczorkiewicz // Wprost. – 2008. – Nr. 35. – S.72-74.

Оксана Каличук

Стереотипные представления и ментальность как фактор эскалации украинско-польского противостояния в годы Второй мировой войны

В статье рассматриваются психологические и ментальные причины эскалации украинско-польского противостояния на западных землях Украины в годы Второй мировой войны. Указана важность учета человеческой (гуманистической) составляющей при рассмотрении противостояния на западных землях Украины.

Ключевые слова: украинско-польское противостояние, Вторая мировая война, историография, стереотипы, «образ врага»

Oksana Kalishchuk

Stereotype and mentality as a factor of escalating Ukrainian-Polish conflict in World War II

The article examines the psychological and mental factors escalation Ukrainian-Polish conflict in Western Ukraine during the Second World War. Specified on the importance of taking into account human (humanism) component when considering resistance to western lands of Ukraine.

Key words: Ukrainian-Polish conflict, World War II, historiography, stereotypes “enemy image” national mobilization.